

БРЕЙН-РИНГ ЯК ОДНА З НЕТРАДИЦІЙНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (з досвіду викладання)

Заскалета В.,

Київський національний лінгвістичний університет

Щур Н.

Національний авіаційний університет

У статті запропоновано сценарій проведення семінарського заняття із сучасної української мови у формі брейн-рингу на тему “Лексика і фразеологія українських говорів”. Розроблено також практичні завдання та вправи до брейн-рингу, відповіді до них і критерії їх оцінювання.

Ключові слова: нетрадиційні форми навчання, брейн-ринг, українська мова, діалектизм, мотивація, застаріла лексика, лексичний діалектний варіант.

В статті пропонується сценарій проведення семінарського заняття по сучасному українському мові у формі брейн-ринга на тему “Лексика и фразеология украинских говоров”. Разработаны также практические задания и упражнения к брейн-рингу, ответы к ним и критерии их оценивания.

Ключевые слова: нетрадиционные формы обучения, брейн-ринг, украинский язык, диалектизм, мотивация, устаревшая лексика, лексический диалектный вариант.

This article presents a scenario of seminars on modern Ukrainian language in the form of brain-ring on “The Lexicology and phraseology of Ukrainian dialects”. Developed as practical tasks and exercises to brain-ring, answers and assessment criteria to them.

Key words: nontraditional learning, brain-ring, Ukrainian language, vernacularism, motivation, old vocabulary, lexical dialectal variant.

Однією з тем, які опановують студенти-філологи, вивчаючи лексикологію сучасної української мови, є тема “Діалектна диференціація української мови”. Для успішного засвоєння її студентами програмою передбачено 6 годин аудиторної роботи (2 години – лекційні, 4 години – практичні). На лекційному занятті викладач подає теоретичний матеріал за таким планом: 1. Територіальні діалекти як основа літературної мови та форма існування національної мови. Говірка, говір, діалект, наріччя. 2. Класифікація та основні особливості говорів української мови. 3. Лексика і фразеологія українських говорів. Перше й друге питання розглядаються на першому практичному занятті, третє питання, на думку авторів, доцільно подати на наступному практичному занятті в ігровій формі. Заняття на тему “Лексика і фразеологія українських говорів” проводиться з метою навчити студентів виявляти в тексті діалектизми, визначати різновиди лексичних діалектних варіантів, з’ясувати мотиваційну ознаку, що лягла в основу номінації власне лексичних діалектних варіантів, закріпити навички роботи з лексикографічними працями для розмежування лексичних діалектизмів та застарілих слів.

Закріплення знань, здобутих студентами під час лекції, у формі традиційних тренувальних вправ допомагає викладачеві реалізувати передусім навчальну мету – засвоїти тему заняття. Проте традиційний підхід до навчання не завжди спроможний по-справжньому зацікавити, заінтригувати, захопити студентів “мовним матеріалом”, побачити в ньому, без перебільшення, дорогоцінний скарб. Викладачеві слід частіше вдаватися до ігрового, інтерактивного навчання, адже, як писав неперевершений стиліст української літератури ХХ ст. Є. Гуцало, “людський розум – інтересна бестія, так і прагне гри”.

Отже, **актуальність** пропонованої статті зумовлена потребою вивчення досвіду нетрадиційних форм навчання української мови. А діалектна лексика і фразеологія, безперечно, найпридатніший матеріал для втілення нетрадиційних форм навчання – різноманітних лінгвістичних ігор, конкурсів, круглих столів тощо.

Метою цієї статті є розроблення практичних завдань та методики проведення семінарського заняття із сучасної української мови у формі брейн-рингу на тему “Лексика і фразеологія українських говорів”. Запропоновано матеріал з досвіду викладання сучасної української мови у вищих навчальних закладах.

Як відомо, брейн-ринг – це інтелектуальна гра-змагання між двома і більше командами, яка передбачає правильну відповідь на запитання. Команда, що першою відповідає на запитання, позбавляє суперників можливості відповісти на це саме запитання, заробляючи очки. Перемагає команда, яка набрала більше очок. На думку дослідників, гра “Брейн-ринг” є формою заохочення студентів до активізації навчально-творчої діяльності під час проведення проміжного або підсумкового контролю знань за тематикою навчальних модулів. Крім розв’язання питань дидактичного характеру, подібна форма навчання сприяє реалізації виховних і творчих компонентів діяльності студентів у процесі отримання знань [4, с. 101].

Ідея гри двох команд належить В. Ворошилову. Перша гра відбулася між дніпропетровським і одеським клубами “Що? Де? Коли?”. Саму назву гри придумали в Дніпропетровську Б. Бородин, О. Балазанова, М. Білоцерківська та О. Рубін 1987 року після перших міжнародних ігор “Що? Де? Коли?”. Вони ж зареєстрували перші правила цієї гри в 1988 році: дві команди гравців одночасно відповідають на одне й те саме запитання, причому команда, що першою правильно відповіла, позбавляє суперника можливості відповісти на це саме питання. Нині відомі кілька версій правил брейн-рингу, що відрізняються кількістю розіграваних питань та способом нарахування очок за правильні відповіді, перемагає команда з найбільшою кількістю очок [3; 4; 5].

У ролі ведучого може бути викладач або найбільш здібний студент, а до складу журі брейн-рингу можна запросити студентів старших курсів. Семінарська група має поділитися на дві команди (звичайно це різні академічні групи), дібрати цікаві назви цим командам, обрати капітанів. Крім того, заздалегідь варто запропонувати студентам завдання 1 та завдання 10, щоб студенти мали змогу ґрунтовно підготуватися до них. Решту завдань слід роздрукувати для кожного студента й для кожного члена журі. У членів журі мають бути й відповіді до всіх завдань. Роль ведучого суто організаційна: він надає слово капітанам, членам команд для відповіді й членам журі для оголошення проміжних результатів гри та підводить підсумок заняття. Очевидно, незалежно від того, який рахунок гри, переможцями варто назвати обидві команди: за оригінальність назв команд, за мовну ерудицію, за залюбленість у слово тощо. Варто дозволити студентам використовувати за потреби відповідні словники [6–11].

Завдання до брейн-рингу сформовані так, щоб отримані на лекції знання студенти могли закріпити практично. Більшість завдань укладено з урахуванням потреби актуалізації зв’язку між розділами сучасної української мови як навчальної дисципліни.

Завдання 1. Підготуйтеся до диспуту “Мова літературна і діалектна: давні соратниці чи запеклі суперниці?”. За допомогою 2–3 аргументів доведіть чи спростуйте тезу: “Наявність діалектизмів у мові – явище позитивне”. Поміркуйте над тим, чому виникають діалектизми. Чи кожна мова може похвалитися наявністю діалектизмів? Чому? (Оцінювання відповідей: по два очки за кожний правильний, цікавий аргумент).

Завдання 2. Прочитайте уважно вірш Є. Гуцала “Цей ліс і луг, це поле – предковічні...”. Випишіть з нього домінанти синонімічних рядів назв рослин. Скільки народних відповідників подає автор до літературних назв? (Оцінювання відповідей: одне очко за кожну домінанту та одне очко за правильно названу кількість синонімів).

Відповідь: цикорій – 7; осот – 8; волошка – 7; подорожник – 7.

Цей ліс і луг, це поле – предковічні!
Суди приходив і приходжу знов,
читаючи письмо піктографічне,
читаючи язичницьке письмо.

Ось сонцева трава. Гонько. Дидорця.
Биль синя. Коробачник. Голубій.
Всі назви склав – і потягнувсь до сонця
цикорій! Верецельник луговий!

Ось бодькавка. Дзябкалицець. Восятник.
Востак і вуличник! Колячина й дзябник!
Я склав слова – і прочитав: осатник!
Осот-оса куслива враз возник!

Блатат. Синюк. Блататець. Блакитнянка.
Лоскутниця. Синюрик. Головчадь.
Я знаки склав – і прочитав, як ранком
волошки сині у полях горять.

Напутник. Ранник. Язичок вузовий.
Трикутник. Ключка. Рябчик. Отроцел.
Складаю знаки – і читаю слово...
Звичайне слово – подорожник це...

Ходім в поля! Ходім в луги й до лісу.
Ходім завжди! Ходімо знов і знов.
Лиш подивись під ноги, оглянися –
Яке письмо в землі! Яке письмо!

Завдання 3. Доберіть літературний відповідник до поданих лексичних діалектних варіантів. Як у мовознавстві називають цей різновид діалектизмів? Чому? (Команда, яка має меншу кількість очок, першою обирає собі один з двох рядків, інша команда працює з тим, що залишився необраним. Оцінювання відповідей: максимум два очки за повністю виконане завдання).

А Оюн (*в'юн*), индик (*індик*), грашка (*іграшка*), шкло (*скло*), оріх (*горіх*), бурак (*буряк*).

Б Папортина (*папороть*), заяниця (*зайчиха*), лебедин (*лебідь*), ластовиця (*ластівка*), журавель (*журавель*), лелечич (*лелека-самець*).

Завдання 4. Заповніть вільні чарунки таблиці. Пам'ятайте, що за основу номінації мовці обирають якусь одну ознаку, проте ця ознака може бути різною навіть у носіїв однієї мови. (Оцінювання відповідей: по півочка за кожен мотиваційну ознаку та по півочка за кожний правильний відповідник).

Категорія	№ з/п	Діалектизм	Мотиваційна ознака	Літературний відповідник	К-сть очок
ПТАХИ	1	кукул	ку-ку	Зозуль / я	
	2	дудило,	ду-ду	одуд	
	3	кокош	ко-ко-ко	півень	
	4	жабоїд	жаби їсти	чорногуз	
	5	пугутькало	пугу-пугу	сич	
	6	совуля	маленька сова	сич	
ТВАРИНИ, РИБИ, ПЛАЗУНИ, КОМАХИ ТОЩО	1	острововна	гостра вовна	свиня	
	2	бочуля	великі боки	корова	
	3	кривак	кривий	заєць	
	4	софія	змія – мудра	різновид змії	
	5	німіна	тварини не розмовляють	тварина	
	6	гудимець	густи	вовк	
	7	однобочка	один бік	камбала	
	8	серце	під час руху шупальці скорочуються, як серце	медуза	
	9	блискавець	блищати	світляк	
	10	огняниця	вогонь	світляк	
	11	літавка	літати	метелик	

Продовження табл.

РОСЛИНИ	1	трепота	тремтіти	осика	
	2	маївка	май (травень)	кульбаба	
	3	дряпаки	дряпати	агрус	
	4	квас	кислий	щавель	
	5	блакитнянка	блакитний	волошка	
ЯВИЩА ПРИРОДИ	1	Моква	мокро	дощ	
	2	ляскавиця	ляскати	блискавка	
	3	веселиця	веселити	веселка	
	4	ледиця	лід	ожеледиця	
	5	повітриця	повітря	вихор	

Завдання 5. Доберіть літературні відповідники до поданих діалектизмів та з'ясуйте спосіб творення цих діалектизмів. (Оцінювання відповідей: одне очко за кожну відповідність).

Палихвіст (*горихвістка*; лексико-синтаксичний), придорожник (*подорожник*, афіксація), дурок-зілля (*дурман звичайний*, складання), любимене (*незабудка*, лексико-синтаксичний), падиволос (*хвоц*, лексико-синтаксичний), свербивус (*шипшина*, лексико-синтаксичний), бабакуль (*кульбаба*, складання), чортоплуд (*дереза*, складання), моримух (*мухомор*, лексико-синтаксичний).

Завдання 6. Установіть відповідність між словами обох колонок. (Оцінювання відповідей: одне очко за кожну відповідність).

А кава	1 комар
Б цмок	2 сонечко
В сорокуля	3 равлик, слимак
Г памега	4 городня м'ята
Ґ петро	5 кінь
Д вусельниця	6 туман, імла
Е муранділь	7 гусінь
Є мрич	8 листопад
Ж комонь	9 грудень
З любидра	10 деркач
І паворожка	11 мураха
Ї петрик	12 гадюка
Й паздерник	13 веселка
К кумлик	14 джміль
Л студень	15 хмара
М буняк	16 галка
Н кивень	17 липень

Відповідь: А – 16, Б – 13, В – 12, Г – 15, Ґ – 10, Д – 7, Е – 11, Є – 6, Ж – 5, З – 4, І – 2, Ї – 3, Й – 8, К – 1, Л – 9, М – 14, Н – 17.

Завдання 7. Доберіть стилістичні синоніми до діалектних слів на позначення характеристики людини, зокрема її:

– зовнішності: пирконосий (*кирпатий*), нічвидний (*непривабливий, потворний*), обдемкуватий (*товстий*), ненила (*високий*), зизуватий (*косокий*), подобень (*красень*), неодіжний (*погано вдягнений*);

– вдачі: закукурічений (*злий*), ненадлий (*жадібний*), кокошний (*чванливий*), зажабистий (*скутий*), огурний (*упертий*), немний (*повільний*), нехтолиця (*ледача жінка*), плетюга (*брехун*), ліногуз (*ледар*), пожахачка (*боягузка*), опіяка (*п'яниця*), пічлаз (*розпусник*);

– роду заняття, професії тощо: златоковаль (*ювелір*), коров'яр (*пастух*), коминар (*сажотрус*), ричка (*доярка*), олейник (*скляр*), спадун (*парашутист*), освітник (*освітнянин*), професор (*учитель*), незатруднений (*безробітний*).

(Оцінювання відповідей: одне очко за кожний правильно дібраний синонім).

Завдання 8. Визначте різновид наведених лексичних діалектизмів. Заповніть таблицю прикладами. (Команда, яка має меншу кількість балів, першою обирає собі один з двох варіантів, інша команда працює з тим, що залишився. Оцінювання відповідей: максимум 30 очок за повністю виконане завдання).

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТНИХ ВАРІАНТІВ					
Непротиставні (етнографічні)	Протиставні				
	власне лексичні	лексико- семантичні	лексико- словотвірні	лексико- фонетичні	лексико- акцентуаційні

В-1. *Кошуля* (вишита сорочка), *печера* (нора), *лісовин* (лис), *ряска* (ряска), *кирниця* (криниця), *ізор* (джерело, струмок у гористій місцевості), *лиця* (щоки), *жаруха* (кропива), *мамунка* (лялька), *літошній* (минулорічний), *сон* (соняшник), *малюта* (маля, малюк), *кметця* (селянка), *коросліп* (пролісок), *забоїна* (вибоїна), *звечеряти* (повечеряти), *зазуванець* (чобіт, зроблений так, що годиться і для лівої, і для правої ноги), *заєчка* (зайчиця), *заметь* (замет), *загонець* (загінець), *підря* (полиця під покрівлю в гуцульській хаті), *невістка* (заміжня жінка), *жовтенький* (жовтенький), *панера* (великий кошик з верболозу для перенесення овочів), *начинка* (начинка), *вовк* (середина кавуна), *понеділок* (понеділок), *близнити* (народжувати близнюків), *повк* (полк), *приведу* (приведу).

Відповідь:

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТНИХ ВАРІАНТІВ					
Непротиставні (етнографічні)	Протиставні				
	власне лексичні	лексико- семантичні	лексико- словотвірні	лексико- фонетичні	лексико- акцентуаційні
ізор	кошуля	печера	лісовин	кирниця	ряска
зазуванець	жаруха	лиця	малюта	коросліп	жовтенький
підря	мамунка	сон	забоїна	заметь	начинка
панера	літошній	невістка	звечеряти	загонець	понеділок
близнити	кметця	вовк	заєчка	повк	приведу

В-2. *Ковганка* (дерев'яна посудина для затовкування сала); *табатурка* (табакерка), *оселя* (селище, поселення), *замір* (замір), *комариця* (комар), *трембіта* (духовий музичний інструмент), *конопляник* (горобець), *лелечич* (лелека), *гражда* (рублена будівля, де вівці стоять у непогоду), *кметиня* (селянка), *лебедин* (лебідь), *ледащо* (ледащо), *живосрібло* (ртуть), *заметушня* (метушня), *паздерник* (листопад), *тишак* (гарна тиха погода), *замістя* (передмістя), *збан* (дзбан), *крів* (кров), *ознака* (ознака), *врода* (урожай), *жас* (жах), *баранець* (середина кавуна), *наділ* (наділ), *керниця* (криниця), *звір* (яр), *зимівник* (зимівник), *дівка* (дочка), *квиниця* (повітка для зберігання качанів кукурудзи), *кивач* (липень).

Відповідь:

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТНИХ ВАРІАНТІВ					
Непротиставні (етнографічні)	Протиставні				
	власне лексичні	лексико- семантичні	лексико- словотвірні	лексико- фонетичні	лексико- акцентуаційні
ковганка	конопляник	оселя	комариця	табатурка	замір
трембіта	кметиня	звір	лелечич	жас	ледащо
гражда	живосрібло	баранець	замістя	збан	ознака
тишак	паздерник	дівка	лебедин	крів	наділ
кошниця	кивач	врода	заметушня	керниця	зимівник

Завдання 8. Розподіліть подані прізвища на дві групи. У першу групу запишіть прізвища, мотивовані діалектизмами, у другу – співвідносні із застарілою лексикою. Якими словниками треба скористатися, щоб виконати це завдання? З'ясуйте спосіб творення кожного прізвища. (Команда, яка має меншу кількість очок, першою обирає собі один з двох варіантів, інша команда працює з тим, що залишився. Оцінювання відповідей: *одне очко за кожне прізвище*).

В-1. Бевз (діал. *бузок*), Коновал (заст. *той, хто, не маючи ветеринарної освіти, лікував коней*), Мокляк (діал. *низина, залита водою*), Волошин (заст. *волох*), Гетьман (заст. *з XVII ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України*), Мудрик (діал. *мудрець*), Кесар (заст. *володар, монарх*), Малюга (діал. *маля, малюк*), Кобець (діал. *кібець*), Гиндик (діал. *індик*), Дейнега (заст. *у другій половині XVII ст. – селянин, озброєний дрючком, довбнею, рогатиною або іншим народним знаряддям, що брав участь у повстанні на Лівобережній Україні*), Рябчун (діал. *різнобарвний домотканий килим*), Курінний (заст. *виборна особа, що керувала куренем*).

В-2. Момот (діал. *заїка, буркотун*), Ковач (діал. *коваль*), Гуменний (заст. *прикажчик, що організував роботу на току поміщика*), Бурлака (заст. *людина без постійної роботи і постійного місця проживання*), Костогряз (заст. *бідняк*), Шкляр (діал. *скляр*), Манько (заст. *лівша, шульга*), Турчин (заст. *турок*), Ковба (діал. *товста, низька, неповоротка жінка*), Москаль (заст. *вояк, солдат; росіянин*), Гребенюк (діал. *стриж*), Боднар (діал. *бондар*), Гайдамака (заст. *учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту*).

Завдання 10. Прочитайте уважно подані фразеологізми. Підкресліть у них слова, які не вживаються в літературній мові. З'ясуйте семантику цих слів, скориставшись словником відповідного типу. Поясніть значення фразеологізмів. Доберіть до цих фразеологізмів синонімічні, якщо це можливо. Відповідь подано в колонках 3, 4, оцінювання – у колонці 5.

№ з/п	Фразеологізм	Діалектизм та його значення	Синоніми (якщо такі є)	К-сть очок
1	Хлоп мівний, як і кіт лівний, ніколи не пропаде.	<i>хлоп</i> (чоловік, мужчина, хлопець), <i>мівний</i> (красномовний), <i>лівний</i> (який добре ловить мишей)	Язык до Києва доведе.	макс.3
2	Кожен Івась має свій лас.	<i>лас</i> (смак)	На колір (любов) і смак товариш не всяк.	макс.3
3	Свої ж слова та їй у зів!	<i>зів</i> (рот)	З твого рота та в твою пазаху!	макс.5
4	Вечір думає, а ранок умає.	<i>умає</i> (вирішує)	Завтра вранці буде видніше. Ранок покаже. Ранок мудріший від вечора. Година вранці варта двох увечері.	макс.2
5	Випити на потуху.	<i>на потуху</i> (під кінець, на прощання або на похмілля)	Випити на коня.	макс.4
6	Хвали мя моя губонько, а то я тя роздери.	<i>мя</i> (мене), <i>тя</i> (тебе)	Хвали мене, моя губонько, бо роздери тебе до вух. Ой же ж хвалять, мамо, люди нас: ви мене, а я вас. Нема кращого за мене та за попову свиню. Не показуй пугачеві дзеркало – він і сам знає, що красень.	макс.3
7	Датись у помки.	<i>помка</i> (пам'ять)	Пам'ятати до нових (зелених, третіх, сьомих) віників.	макс.5

Ретельне виконання запропонованих до брейн-рингу завдань закладає основу усвідомлення того, що національна мова в Україні існує не тільки у формі літературної, а й у формі діалектної, що обидві ці форми взаємодіють, та сприяє реалізації мети заняття.

Література

1. Баган М. Мовні змагання. Кросворди, сценарії лінгвістичних ігор та конкурсів з української мови / Мирослава Баган. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. – 112 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с. Інноваційні пошуки в сучасній освіті / [за ред. Л. І. Даниленко, В. Ф. Паламарчук]. – К. : Логос, 2004. – 220 с.
3. Малахова Ж. Д. Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів / Ж. Д. Малахова, В. М. Огаренко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 280 с.
4. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі / В. М. Нагаєв. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 222 с.
5. Савченко І. С. Практикум з орфографії, лексикології, фразеології, лексикографії української мови : навч.-метод. посіб. / І. С. Савченко, В. В. Шляхова. – Черкаси, 2011. – 155 с.

Довідники

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 1–6 / [редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982 – 2012.
8. Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.
9. Словник української мови : В 11 т. – Т. 1–11. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Словник фразеологізмів української мови / [укл. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
11. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / [уклад.: І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – Х. : Прапор, 1997. – 462 с.